

ОД МАЛЕ ПРИЧЕ ДО МОЗАИКА СЕЋАЊА ИЛИ О ДРУГОМ ТОМУ ЗБИРКЕ УСМЕНА СВЕДОЧАНСТВА ТОПЛИЧАНА О ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

(О књизи *Усмена сведочанства Топличана о Другом светском рату 2*, прир.
Мирјана Бојанић Ђирковић, Блаце: Народна библиотека „Рака Драинац”, 2026)

Кажу да један народ не нестаје оног тренутка када изгуби битку, већ када изгуби причу о себи, јер докле год постоји неко ко памти, казује и слуша – прошлост не може бити заборављена. Из наведеног разлога други том *Усмених сведочанстава Топличана о Другом светском рату* представља покушај да се расута сећања попут мозаика поново повежу у целину, а не само наставак истраживачког подухвата. Тако би се појединачне животне приче уздигле до универзалности, те постале ко-стур колективног памћења, то јест унутрашња структура без које ниједан народ не може разумети сопствену прошлост, нити добити рат.

На међи научног истраживања и књижевног стваралаштва, проф. др Мирјана Бојанић Ђирковић већ годинама гради препознатљив истраживачки пут у коме се теорија књижевности, фолклористика, историја и теренски рад природно прожимају са дубоким осећајем за човека, његов идентитет и причу. Управо захваљујући таквом интердисциплинарном приступу, усмена казивања не остају тек грађа за историјску реконструкцију прошлости, већ добијају облик сложених наратива у којима се преплићу индивидуално искуство, породично памћење и колективна култура сећања.

Други том *Усмених сведочанстава Топличана о Другом светском рату* логичан је наставак подухвата започетог још 2023. године, али истовремено и његово значајно проширење, како тематско, тако и методолошко и жанровско. У поређењу са првим томом, књига свакако проширује број информаната, корпус прикупљене грађе, али и само *поље памћења*, с обзиром на то да временски оквир обухвата како Први светски рат (што је била крајња временска граница првог тома), тако и сећања која досежу чак до доба окупације српског народа под Турцима. Са временским оквиром шири се и просторни, те тако сведочења превазилазе опсег Топличког округа, гранајући се ка другим деловима Србије, Европе, па и света, а локално искуство постепено израста у универзалну и епску причу о страдању једног, условно речено, *малој народа*, његовом опстанку и памћењу. Тиме се сведочанство потврђује као књижевно обликован чин сећања, у коме се лична судбина природно уздиже до опште слике једног времена.

Већ на самом почетку, на основу избора наслова, можемо закључити намеру приређивача збирке, јер, иако се прикупљена грађа темељи на усменој историји и теренском истраживању, она у овој књизи надраста оквире обичног тзв. *иреношења с колена на колено*. Поткрепљена архивским документима, фотографијама, рукописном заоставштином и живом дијалошком формом интервјуа, *прича* – како усмена тако и писана – добија статус сведочанстава жанровске и етичке категорије.

Поседну вредност сведочаствима даје и чињеница да су настала у непосредном разговору са казивачима, на њиховом матерњем говору, а потом веродостојно транскрибована, чиме је, поред историјског искуства, сачувана и аутентичност културно-језичког наслеђа Топлице. Иако прикупљена грађа припада домену усмене историје, управо захваљујући оваквом приређивачком поступку, као и укрштању усмених казивања са архивском грађом, она прераста у сведочанства, која истовремено поседују документарну и књижевну вредност. Не усмеравајући казиваче ка унапред задатом сижеу, већ започињући разговор једноставним питањем: *Чеја се сећаише из Друјої свейскої райа?*, приређивач оставља простора да се сведочанства (посредна и непосредна) обликују према сопственој логици памћења, постајући тако аутентичне наративне целине. Управо наведено обезбеђује услове да се појединачно и колективно сећање сачува као веродостојни траг у историјском ткиву српског народа.

Теоријски оквир књиге заснива се на разумевању сведочанстава као сложеног жанра, чија вредност не произилази искључиво из документарности, већ и из начина на који појединачно искуство бива обликовано у (приповедни) исказ. У том смислу, сведочанство се налази на тремећи књижевне теорије, историографије и фолклористике, потврђујући да не постоје јасне границе између уметничких, документарних и мемоарских (пот)категорија. „Термином *mémoire*, уобличеном у контексту француске културе и језика, истакнута је суштина овог жанра која се сразмерно односи на ниво текста (форму) и на рецепцију” (БОЈАНИЋ ЋИРКОВИЋ 2026: 19).

Запажамо да се истинитост сведочанстава заснива на аутентичности искустава које казивач преноси, али не и искључиво на чињеничној проверљивости. Зато сама сведочанства у овој збирци нису сведена на улогу историјског извора, већ можемо и треба да их читамо као *ѝросѝтор* у коме се памћење, емоција и наратија сусрећу и међусобно прожимају. Посматране засебно, ове приче делују као појединачни фрагменти прошлости, који тек када се доведу у везу, постају носећа структура. Захваљујући таквом разумевању сведочанства, људска судбина, поред личног, надраста чак и колективно памћење, уздижући се до нивоа епске приче. „У односу на дневнике који у погледу времена писања и начином реализују канон *мале ѝриче*, мемоари припадају *великој ѝричи* која то јесте не само тематиком, већ *својсѝвом* приповедања” (БОЈАНИЋ ЋИРКОВИЋ 2026: 20). Такозвана *мала ѝрича* природно се улива у *велику ѝричу*, откривајући да се историја не обликује само и искључиво кроз политичке догађаје и војне победе, него настаје захваљујући животима и трагедијама *обичних људи*, њиховим губицима, страховима и надама.

Наведени однос *мале* и *велике ѝриче* потврђује се и на плану саме наратије. Иако су сведочанства забележена готово осам деценија након Другог светског рата, она у великој мери задржавају обрасце усмене књижевности. Казивачи неретко обликују своја сећања према епској и бајковитој матрици (пр. најава расплета догађаја, црно-бела техника сликања јунака), уводећи слушаоца у причу формулама познатим из народне традиције, јасно супротстављајући добро и зло и градећи судбину појединца као симбол страдања читаве заједнице, чиме се усмене творевине казивача поклапају са жанром епопеје.

Постављање теоријског разматрања сведочанстава на самом почетку књиге није сасвим случајно, с обзиром на то да такав композициони поступак читаоцу још при првим страницама нуди кључ за разумевање целокупне (прикупљене) грађе, истичући да сведочанства не треба читати само као документарне записе, него и као наративне облике у којима се лична и колективна судбина и историја непрестано смењују.

Посебну вредност ове збирке представља тематска разуђеност, обухватајући више повезаних целина, које се, иако различите по предмету казивања, сједињују у заједничком настојању да се очува памћење једног времена. У збирци се преплићу разнолике породичне приче, приче о окупацији, страдању и одмазди, свакодневном животу, казивања о партизанским и четничким јединицама, приче о избеглиштву и изганству, али и сећања, која досежу до много старијих историјских слојева. Тако сваки тематски циклус постаје нова перспектива из које се сагледава прошлост и успоставља дијалог са садашњошћу, док целина књиге добија полифону структуру у којој различити гласови не поништавају једни друге, већ се међусобно допуњују.

Композиција другог тома прати унутрашњу логику памћења, обликујући прошлост као мрежу искустава. Такође уочавамо да збирка није хронолошки или тематски устројена (иако се наведени принципи уочавају читањем). Захваљујући овом решењу, можемо рећи да је читалац од почетка вођен кроз различите облике памћења рата – од непосредних сведочења, преко породичних предања до различитих врста записа. *Усмена сведочанства Тојличана о Друјом свейском райиу* 2 допуњена су, и тиме проширена, мемоарским списима, архивским документима, фотографијама, путописним текстовима, као и речником мање познатих речи и регистром топонима, чиме књига превазилази оквире класичне збирке казивања, а приређивач надограђује корпус извора, као и саме могућности жанра сведочанства. Сваки од наведених прилога има јасно место у структури збирке, те проширује хоризонте читања, будући да представља важан део процеса реконструкције и перцепције прошлости, а не пропратни или илустративни материјал. На овај начин различити облици документарности кореспондирају, градећи сложену слику културе памћења и мрежу пост-сећања, у којој рат престаје да буде искључиво искуство његових савременика, а постаје део наслеђа потоњих генерација. Захваљујући архивским документима, фотографијама и рукописним заоставштинама, усмено сведочење не губи своју наративну природу, већ добија додатно документарно упориште, чиме се успоставља равнотежа између сећања појединца и историјске проверљивости.

Оваква теоријска полазишта и композициона начела конкретизују се у шест различитих, али чврсто повезаних, поглавља, која сведочењима приступају из научних или документарних углова. Прва два поглавља представљају теоријско-методолошки темељ збирке. Поглавље *Сведочанство из ујла савремене књижевне теорије и њаксе* проблематизује жанровску природу сведочанства, његов однос према мемоарској, дневничкој и усменој традицији, као и *концејии мале и велике њриче*. Друго поглавље, *Усмена сведочанства Тојличана о Друјом свейском райиу – њредсџављање резулџаџа џиеренској исџираживања*, нам говори о самом процесу прикупљања материјала, представља методологију теренске грађе, избор информаната

и начине обликовања забележених казивања. Приређивач најпре указује на фазе истраживања, које су обухватиле проучавање писаних извора о Другом светском рату на подручју Топличког округа, а затим и вишегодишњи теренски рад заснован на разговорима са испитаницима. Казивања су бележена индивидуално или у оквиру породичних разговора, снимљена у аудио-форми и накнадно транскрибована, док су оригинални аудио-записи доступни у приватној архиви руководиоца пројекта. Прикупљена сведочанства у највећој мери задржавају форму интервјуа, односно (живог) разговора, а одвијају се на релацији информант / казивач – испитивач / ауторка збирке. Поједина казивања дата су и у форми писаног интервјуа. Захваљујући очуваној дијалошкој форми, граница између некадашњег разговора и савременог читања готово да се брише, а читалац стиче утисак да и сам учествује у разговору са сведоцима једног, давно прошлог, времена.

Значајно је истакнути и то што ауторка збирке показује да се сам рат у сведочанствима не памти као низ историјских чињеница, већ се његова наративизација врши према епској матрици. „У наративу о рату казивачи нас уводе формулама усмених епских (прозних) дела, махом предања (пр. *Мене је деда све њричао, ња љу мало нешѡо да ви кажем њрво о Првом светѡском раѡу. / Пушка кад је ѡукла и кад се зараѡило, била ми је ѡеѡа ѡодина.*). У одређеним казивањима постоји тенденција њиховог повезивања с апокалиптичним библијским наративом (пр. велики потрес на Копаонику у зиму, марта 1941. казивачи тумаче као најаву рата). Овакав поступак присутан је и на микроплану обликовања појединачних ликова, тачније њихових судбина” (БОЈАНИЋ ЋИРКОВИЋ 2026: 52).

Посебно место у композицији збирке заузима треће поглавље – *Приче са ѡерена* – у којем ауторка М. Бојанић Ћирковић, поред транскрибованих сведочанстава казивача, доноси и два путописно-интимистичка текста (са пропратним фотографијама као прилог) настала поводом посете Аушвицу: *Памћење је сѡвар будуѡности (I) – Пуѡ у Освјенѡим* и *Памћење је сѡвар будуѡности (II) – Обилазак меморијала Аушвиц-Биркенау*. Наизглед километрима удаљени од Топличког округа, ови записи заправо потврђују једну од основних идеја књиге, а то је да култура сећања и памћење страдања превазилазе географске и временске одреднице. Лични доживљај *лоѡора смѡи* као простора страња тако постаје посредник између историјског искуства и савременог читаоца, откривајући да памћење не припада искључиво онима који су историју (про)живели, већ и генерацијама које је наслеђују кроз причу, простор и културу, а управо се у овоме препознају постулати теорије пост-сећања.

Поред наведених текстова приређивача, треће поглавље обухвата и приче: Саре Стојановић, Војислава Стојановића, Љубинка Милосављевића, Милунке Тодоровић, Родољуба Утвића, Ленке и Радета Стевановића, Марије Илић, Зорана Ђорђевића, Милуна Павловића, Горана и Ане Тошић и Страхине Жнидера. У бројним казивањима тежиште није стављено на сам ток ратних догађаја, већ на једну личност, „доминантну у казивачевом искуственом пољу не само у периоду детињства и рата; такве личности узрастају у симболе пркоса, храбрости, постојаности, пожртвованости” (БОЈАНИЋ ЋИРКОВИЋ 2026: 53). Најчешће су то прадеда, деда или отац, чији живот постепено надраста породичне оквири, задобијајући обресе

епског јунака / хероја, а његова лична судбина уписана је у колективно искуство.

Посебно место у структури збирке заузимају и мемоарски записи породице Весић, који чине четврто поглавље, *Из архива њородице Весић*, а уводе још један облик памћења – *њородичну меморију*. Приређене текстове из породичне архиве, сакупљао је и сачинио Раденко Весић, проф. Историје из Блага. За разлику од усмених сведочанстава, која настају у непосредном разговору са казивачима, ови записи представљају већ обликовано породично сећање, настало као резултат вишегенерацијског чувања и преношења породичне прошлости. Представљајући спону између индивидуалног и колективног, издвојени записи показују да се судбина једне породице може читати као микромодел историјског искуства и страдања читаве заједнице. Архивска грађа породице Весић, поред историјских догађаја, сведочи и о начину на који једна породица, чува и обликује сопствени идентитет посредством сећања на своје претке, њихове животе, страдања и судбине. Прича породице Весић, која и даље тече, управо нам говори да се хроника једне породице никако не може одвојити од националне историје, већ да је дубоко уткана у њу, као и историја једног појединца у породичну, потврђујући да се култура колективног памћења најчешће (и једино) може обликовати управо из мноштва оваквих, наизглед малих и скрајнутих породичних наратива.

Пажњу привлачи и пето, лингвистичко поглавље¹, које читаоцима доноси регистар топонима, наизглед помоћни прилог, али у суштини свакако један од најзанимљивијих сегмената књиге. Списак топонима садржи: имена насељених места, имена река, планина, потока, села итд., а не обухватају само територију Топлице, како смо и истакли раније у раду, већ и топониме из читаве Србије, Европе, али и света. Неки од топонима су: *Америка, Бресница, Велика Плана, Здравље, Бар, Београд, Зебица, Земун, Пећ, Подујево, Румунија, Русија, Јасиредац, Кајмакчалан...* С обзиром на то да сваки од топонима *обележава* одређену животну причу, судбину или историјски догађај, с правом можемо рећи да се издвајају као координате колективног памћења, географске одреднице које сачињавају мапу страдања сваког појединца, чија се судбина огледа у сећању народа.

Поред богатства топонимијске грађе, у сведочанствима је заступљен и велики број антропонима – личних имена, презимена, надимака, имена староседелаца и страдалника, који додатно персонализују историјске догађаје, враћајући им конкретна лица и судбине, а захваљујући именовању, историја престаје да буде безличан низ догађаја и постаје прича о стварним људима.

Посебно је индикативно што је ауторка збирке међу топониме уврстила и ономастичку одредницу *Дрући светјски рай*, означавајући је као *ојшће местио* и тиме оправдала место хронима у регистру топонима. Овакво решење далеко превазилази оквире класичног регистра, будући да показује како се сам рат у овој збирци јавља као симболички приказ простора окупљања свих казивања, личних, породичних и колективних судбина, а не нужно као историјски период. У том смислу, *Дрући светјски рай* задобија средишње место читаве мреже памћења у коју се уливају све појединачне приче, гранајући се касније у читав мозаик националног страдања.

¹ С обзиром на садржај и концепт збирке, пето и шесто поглавље делују као мање важна садржајно, али су зато лингвистички и културолошки веома значајна.

Значај регистра додатно потврђује и могућност праћења фреквентности топонима, јер се поред сваког од њих налази и број стране на којој је он споменут у сведочанствима информаната. Није случајно што се као најзаступљенији топоним издваја Блаце (чак 32 пута), а потом Београд (17 пута), чиме се успоставља симболична и условна релација локалног и националног простора, откривајући да се историја народа најпре исписује у животима његових *обичних и малих* људи са великим судбинама.

Иако обимом најкраће (свега пет страна), последње, али не и мање важно, шесто поглавље – *Речник мање њознајних речи и израза* – такође лингвистичко, једно је од најзначајнијих са становишта очувања нематеријалног културног наслеђа. Речник, који представља један од лексикографских прилога збирци, заправо је потврда да је сведочанство о језику један од најпоузданијих чувара колективног памћења. Пописани дијалектизми, турцизми, архаизми и друге лексичке особености топлчког краја не задржавају се на нивоу језичке занимљивости, већ откривају трагове некадашњег начина живота, друштвених односа, обичаја и културних образаца, јер се управо у тој једној речи крије више историје него у неким чуваним документима. Како речник садржи карактеристике народних говора² и упућивање на регион посредством дијалекатских одредница (дијалекти Топличког округа: косовско-ресавски, рашко-зетски и призренско-тимочки), у одредницама попут: *куј, ки, коца, надойридвече, шйю тйи смећу (смећају), задруја, заменичење, земуница, целац* итд., препознају се културолошки сегменти, метеоролошка (тематска) лексика и читав свет искустава, вредности и свакодневнице, који би, без оваквих записа, нажаност, постепено нестао из колективног памћења народа.

На самом крају читања збирке закључујемо да се и језик, подједнако као сведочанства, фотографије и / или архивска грађа, потврђује као легитимни носилац културе сећања, показујући да се идентитет једног народа не чува само између великих битака и пораза, него и у самим речима, којима се памти и приповеда. Ако сведочанства чувају људе, фотографије материјалне трагове прошлости, а топоними простор, онда речник чува језик, без којег ништа од наведеног не би могло бити потпуно.

Сагледана у целини, *Усмена сведочанства Тојличана о Друјом свейском райу* 2 показују да је могуће истовремено спојити научну заснованост, документарну веродостојност и фолклорну нарацију. Захваљујући одређеној структури, различити жанровски облици – усмена сведочанства, мемоарски записи, архивска грађа, путописни текстови, фотографије, регистар топонима и речник – функционошу као делови јединственог система, који спаја елементе народних бајки, предања, обреде, обичаје, народну песму, пословице и изреке са историографским дискурсом, градећи целовиту слику колективног памћења. У том смислу можемо закључити да приређивач успешно успоставља модел читања прошлости у којем се документ, сећање и приповедање међусобно допуњују. Не бележећи само историју једног краја, већ од расутих породичних прича, личних исповести и појединачних

2 Поред народног говора, сведочанства садрже и апелативне коментаре и дигресије, што доприноси усменој динамици. Управо овакви елементи откривају да памћење није сведено на линеарно приповедање, него представља живи процес у коме се прошлост непрестано допуњује, тумачи и преноси новим генерацијама.

судбина, стрпљиво састављајући мозаик колективног памћења, ауторка збирке показује да је сећање најчврћи костур идентитета једног народа.

Кажу да је заборав заправо највећи непријатељ, а не смрт, и да човек живи све док га они који су остали иза њега помињу и памте. Управо зато, након читања и последње стране *Усмених сведочанстава Тођичана о Друјом светском рају* 2 једно је сигурно – сећања на све хероје, који су несребично дали животе за нашу земљу Србију, никада неће избледети, а приче о њима наставиће да живе много година након ове збирке. Наши преци говорили су и да је дом тамо где су корени, а наши корени леже у земљи натопљеној крвљу наших предака и сећању, које смо наследили као највећу обавезу. Можда смо тада изгубили битку, али смо зато добили рат – јер док год постоји неко ко ће приче једних *обичних људи* великог срца из *мале државе* читати, памтити и преносити даље, оне неће бити само сведочанство о *мрачним временима*, него и трајни доказ да народ опстаје онолико дуго колико успева да сачува причу о себи.

Александра Вукић³
a.vukic-21144@filfak.ni.ac.rs

3a.vukic-21144@filfak.ni.ac.rs